# De toegankelijkheid van het hoger onderwijs in Nederland op papier en in de praktijk

## Inleiding

In Nederland voltrekt zich net als in veel andere landen een proces van onderwijsexpansie: steeds meer individuen volgen steeds meer jaren onderwijs op steeds hogere niveaus. Deze opwaartse druk is niet alleen zichtbaar aan een groeiende instroom in het hbo en wo (Ministerie van OCW, 2020). In het Nederlandse onderwijsstelsel, dat wordt gekenmerkt door vroege selectie en een sterke mate van differentiatie (Van de Werfhorst, Elffers & Karsten, 2015), is deze tevens zichtbaar aan de groeiende voorkeur van ouders en leerlingen voor instroom in het havo en vwo ten koste van het vmbo, en aan de aanzienlijke stroom studenten die een indirecte route naar het hoger onderwijs volgen (Onderwijs in Cijfers, 2019). Deze studenten volgen de route vmbo-havo-hbo of vmbo-mbo-hbo, of ze maken via het hbo de overstap naar het wo. Indirecte routes worden vaker gevolgd door studenten met lage opgeleide ouders of een migratie-achtergrond. Omdat deze leerlingen bij de overgang van het primair naar het voortgezet onderwijs vaker worden doorverwezen naar het vmbo – ook bij een prestatieniveau gelijk aan dat van andere leerlingen die naar havo of vwo worden doorverwezen – zijn zij vaker aangewezen op indirecte routes om het hoger onderwijs te bereiken (Inspectie van het Onderwijs, 2016).

## Toegankelijkheid op papier en toegankelijkheid in de praktijk

De mogelijkheid om het hoger onderwijs via verschillende directe en indirecte routes te bereiken, lijkt een brede toegankelijkheid van het hoger onderwijs te waarborgen. Wanneer we naar de instroom en gediplomeerde uitstroom van het hbo en wo kijken, lijkt het hoger onderwijs echter minder toegankelijk voor studenten met lage opgeleide ouders, voor studenten met een migratie-achtergrond, voor studenten die een indirecte route naar het hoger onderwijs volgen en voor studenten met een functiebeperking (Van den Broek et al., 2018a). Deze cijfers laten zien dat het waarborgen van formele toegankelijkheid, ofwel de toegankelijkheid van onderwijs ‘op papier’, niet garandeert dat die toegankelijkheid in de praktijk ook altijd wordt gerealiseerd. De hoge uitvalcijfers onder sommige studentgroepen was eerder al aanleiding om te spreken van ‘schijntoegankelijkheid’: de toegangspoort tot het hoger onderwijs lijkt voor sommige studenten meer weg te hebben van een draaideur die hen vrijwel direct weer naar buiten leidt (Bormans et al., 2015).

Het waarborgen van de toegankelijkheid van het hoger onderwijs staat hoog op de beleidsagenda (Min. OCW, 2019; Vereniging Hogescholen, 2018; VSNU, 2019). Er heerst consensus dat studenten bij gelijke geschiktheid gelijke kansen moeten krijgen om het hoger onderwijs te bereiken en doorlopen, zonder daarbij te worden belemmerd door obstakels die deze kansen onnodig inperken (Onderwijsraad, 1997; 2011). De verschillen in instroom en studiesucces[1] tussen studentgroepen met verschillende onderwijs- en thuisachtergronden roepen daarom vragen en zorgen op over de mate waarin het Nederlandse hoger onderwijs in de praktijk voldoende toegankelijk is. Die vragen laten zich niet eenvoudig beantwoorden op basis van in- en uitstroomcijfers. Impliceert een lagere instroom of minder studiesucces onder bepaalde

[1] In dit essay wordt gesproken over studiesucces (ipv studentsucces), omdat hier gedoeld wordt op studievoortgang in termen van behaalde studiepunten en diploma’s.

studentgroepen dat er sprake is van obstakels die hun kansen onnodig belemmeren? Of zijn die het gevolg van obstakels die zijn opgeworpen om op meritocratische gronden te kunnen bepalen wie zich wel of niet op hbo- of wo-niveau kan en mag kwalificeren? Het hoger onderwijs werpt immers doelbewust verschillende obstakels op die van invloed zijn op de kansen om succesvol in-, door- en uit te stromen, zoals vooropleidingseisen, decentrale selectie, te behalen studiepunten, het bindend studieadvies en kwaliteitseisen aan de eindstage en scriptie. Studenten hebben niet allemaal dezelfde kans om aan deze eisen te voldoen, en dat is ook precies de bedoeling: de obstakels worden opgeworpen om studenten met onvoldoende capaciteiten of motivatie te kunnen uitsorteren.

Dergelijke obstakels zullen doorgaans worden aangemerkt als een vorm van 'faire selectie' (Onderwijsraad, 2011). Ze zijn gestoeld op het meritocratisch principe van selectie op basis van geschiktheid. Wanneer er echter ondanks gelijke geschiktheid sprake blijkt van structurele verschillen in de kansen van (aankomend) studenten om deze obstakels succesvol te passeren, dan is de vraag of deze in de praktijk wel zo meritocratisch functioneren. Wellicht sorteert het obstakel studenten uit op andere kenmerken dan beoogd, of bepalen andere, niet-meritocratische factoren de kansen van verschillende studentgroepen om het bewuste obstakel te passeren. Er zijn inderdaad signalen dat sommige obstakels die worden opgeworpen om de toestroom van studenten naar het hbo en wo op basis van geschiktheid te reguleren niet zuiver meritocratisch functioneren. Zo zien we dat de kansen om te worden toegelaten tot de directe routes die voorbereiden op het hbo en wo – i.e. havo en vwo – niet alleen worden bepaald door het prestatieniveau van leerlingen, maar ook door het sociaal milieu waarin leerlingen opgroeien. Hetzelfde geldt voor de kansen om toegelaten te worden tot hbo- en wo-opleidingen met een decentrale selectie, en voor de kansen om succesvol het eerste jaar te doorlopen in het hbo en wo: studenten met lage opgeleide ouders hebben lagere kansen om succesvol in te stromen en studeren in het hoger onderwijs. Het is daarom van belang om scherp in beeld te krijgen hoe formele obstakels in de praktijk uitpakken voor verschillende studentgroepen, en welke niet-formele obstakels een rol spelen in het geval van ongelijke uitwerking. Alleen dan kunnen uitspraken worden gedaan over hun meritocratisch gehalte of rechtvaardigheid ('faire selectie').

### Formele en niet-formele obstakels op weg naar en door het hoger onderwijs

Het is relatief eenvoudig om zicht te krijgen op de toegankelijkheid van het hoger onderwijs 'op papier', ofwel de formele toegankelijkheid. Deze volgt uit de formele eisen die worden gehanteerd ten behoeve van de initiële toelating tot opleidingen, van de doorstroom binnen opleidingen van het ene programmadeel of studiejaar naar het volgende, en van de uiteindelijke diplomering. Onderzoek kan in beeld brengen hoe formele obstakels in de praktijk uitpakken voor verschillende studentgroepen, en toetsen of de uitwerking strookt met hun meritocratisch doel. Een voorbeeld is onderzoek naar decentrale selectieprocedures die uitmonden in lagere instroom van studenten met een lagere sociaaleconomische status of migratie-achtergrond (Inspectie van het Onderwijs, 2017). Sommige meritocratisch bedoelde criteria blijken in de praktijk toch een beroep te doen op de aanwezigheid van sociaal, cultureel of economisch kapitaal van kandidaten. Zo pakt het hanteren van selectiecriteria als internationale ervaring of werkervaring in de beoogde beroepssector negatief uit voor kandidaten die niet beschikken over de financiële bronnen of het sociale netwerk dat nodig is om zulke ervaringen op te kunnen doen (Van den Broek et al., 2018b). Deze bevindingen waren recent aanleiding om lotingsprocedures voor fixus-opleidingen opnieuw toe te staan (Rijksoverheid, 2020).

Zicht krijgen op de werkelijke begaanbaarheid van de routes op weg naar en door het hoger onderwijs voor verschillende studentgroepen, ofwel de toegankelijkheid in de praktijk, is minder eenvoudig. De begaanbaarheid wordt bepaald door de aan- of afwezigheid van obstakels die doorgaans minder expliciet zijn, niet doelbewust worden opgeworpen, en bovendien niet door iedereen in gelijke mate worden herkend of ervaren. Waar de route naar of door het hoger onderwijs voor de een drempelloos oogt, kan een ander juist verschillende drempels zien of ervaren. Juist de identificatie van niet-formele obstakels kan een antwoord bieden op de vraag waarom studenten die ogenschijnlijk gelijke kansen hebben in de praktijk toch ongelijk in- en uitstromen. Enkele concrete voorbeelden van niet-formele obstakels zijn deficiënties als gevolg van een onvoldoende aansluiting tussen de vooropleiding en de studie, discriminatie bij het solliciteren naar stageplaatsen; of ontoereikende ondersteuning in het geval van een functiebeperking.

Daarnaast kunnen tal van minder concrete, of meer impliciete, obstakels de begaanbaarheid van het hoger onderwijs beperken. Om die in beeld te krijgen, is het zaak de percepties en ervaringen van studenten zelf te onderzoeken. Er kan bijvoorbeeld sprake zijn van impliciete mechanismes van in- en uitsluiting, waardoor sommige studenten zich minder thuis voelen in de onderwijsomgeving, of zich er moeilijker mee kunnen identificeren. Het is bekend dat het ervaren van binding met de onderwijsomgeving een belangrijke voorspeller is van studiesucces (Hausmann et al., 2009). De mate waarin studenten zich thuis voelen, kan onder meer worden belemmerd wanneer zij ervaren dat de rol die van hen als student wordt verwacht, onvoldoende aansluit bij hun persoonlijke identiteit of thuisachtergrond (Nieuwenhuis, Manstead & Easterbrook, 2019). Zo'n mismatch kan tijdens de studie zelf worden ervaren, maar kan ook een aanleiding zijn voor negatieve zelfselectie, wanneer studenten afzien van instroom uit vrees voor een mismatch met de instellingscultuur (Reay, David & Ball, 2001). Een ander bekend voorbeeld van een niet-formeel obstakel is de mate waarin studeren een impliciet beroep doet op de aanwezigheid van kennis over het hoger onderwijs en ondersteunende hulpbronnen in het sociale netwerk van studenten. Zo is bekend dat studenten die als eersten in hun familie naar het hoger onderwijs gaan, meer moeite hebben om hun weg te vinden in een nieuwe onderwijsomgeving en vaker uitvallen (Veraa, 2020).

### Ketenperspectief: voor en na de poort van het hoger onderwijs

De formele toegankelijkheid van het hoger onderwijs en de begaanbaarheid in de praktijk beginnen en eindigen niet bij de in- en uitgang van het hbo of de universiteit. In elke fase van de schoolloopbaan kunnen zich kansen en belemmeringen voordoen die gevolgen hebben voor de volgende fase (Pallas, 2003). Zeker in een vroegselecterend onderwijsstelsel als het Nederlandse, waar al aan het eind van het primair onderwijs wordt voorgesorteerd op het hoger onderwijs, is het van belang oog te hebben voor de interactie en accumulatie van kansen en belemmeringen in verschillende fases van de schoolloopbaan. De overgang van het primair naar het voortgezet onderwijs vormt een sleutelmoment voor de kansen van leerlingen om zich te kwalificeren voor (directe) instroom in het hoger onderwijs. En de inrichting van de verschillende routes op weg naar het hbo en wo is van invloed op de kansen van studenten in het hbo en wo zelf. Zo blijkt de formele toelaatbaarheid van studenten die middels een indirecte route instromen zich lang niet altijd te vertalen in voldoende begaanbaarheid van deze route. Wanneer studenten die een indirecte route volgen formeel toelaatbaar zijn, dient het onderwijs voor en na de poort zodanig op elkaar te zijn afgestemd dat de begaanbaarheid van deze route gewaarborgd is. De vaak moeizame aansluiting

tussen het mbo en hbo en tussen het hbo en wo laat zien dat de toegankelijkheid van het hoger onderwijs na de poort niet kan worden gewaarborgd zonder het onderwijs voor de poort in de analyse en aanpak te betrekken.

### Tot slot: toegankelijkheid in tijden van corona

Het waarborgen van de toegankelijkheid van het hoger onderwijs vereist enerzijds oog voor de uitwerking van bewust opgeworpen obstakels voor verschillende studentgroepen, en anderzijds oog voor de invloed van onbedoelde obstakels die de kansen van studenten in de praktijk mede bepalen. Nu die praktijk als gevolg van de covid-pandemie plotseling en ingrijpend is veranderd, staat de toegankelijkheid van het hoger onderwijs onder druk. Het beperkte contact met medestudenten, docenten en de beroepspraktijk kan de binding met de onderwijsomgeving verzwakken. Zeker voor eerstejaarsstudenten is het daardoor lastiger om te leren navigeren in de nieuwe onderwijsomgeving en zich volwaardig deel te kunnen voelen van de onderwijsgemeenschap. De huidige omstandigheden vereisen meer dan ooit de aanwezigheid van voldoende rust, ruimte en faciliteiten om thuis te kunnen studeren. Voor studenten met financiële zorgen, mentale of fysieke gezondheidsproblemen of intensieve (mantel)zorgtaken staat het studeren extra onder druk. Daarnaast is de ongelijkheid bij de selectie voor havo en vwo toegenomen, doordat de eindtoets in groep 8 niet kon worden afgenomen (CPB, 2020). Van het cohort dat nu de overstap naar het voortgezet onderwijs maakt, zullen naar verwachting meer leerlingen de indirecte route naar het hoger onderwijs doorlopen. Het duurt nog even voor deze groep zich aan de poorten van het hoger onderwijs meldt. Voor nu is het vooral zaak om de binding tussen studenten en de onderwijsomgeving te stimuleren en monitoren, studieplekken te bieden voor wie thuis niet goed kan studeren, en te zorgen voor voldoende ondersteuning voor studenten die in de thuisomgeving onvoldoende toegang hebben tot financiële en sociale hulpbronnen om te kunnen studeren. Ook in deze uitzonderlijke periode blijft het streven dat studenten bij gelijke geschiktheid gelijke kansen krijgen om het hoger onderwijs te bereiken en doorlopen, zonder onnodig te worden belemmerd door drempels die hun kansen inperken.

Dit essay werd geschreven ter gelegenheid van het *NRO Symposium Hoger Onderwijs: Nieuwe richtingen na de pandemie?* dat op 15 januari 2021 heeft plaatsgevonden. Dit essay valt binnen het thema *Toegankelijkheid van het hoger onderwijs*.

### Contactgegevens auteur

Louise Elffers
Lector Kansrijke Schoolloopbanen in een Diverse Stad Hogeschool van Amsterdam
onderzoeker Onderwijswetenschappen Universiteit van Amsterdam
l.elffers@hva.nl

### Referenties

Bormans, R., Bajwa, M., Braam, E. & Dekker, I. (2015). *Kwaliteit in de klas.* Den Haag: Vereniging Hogescholen.

CPB (2020). *Schrappen eindtoets groep 8 kan ongelijkheid vergroten*. Den Haag: CPB.

Hausmann, L. R. M., Ye, F., Schofield, J. W., & Woods, R. L. (2009). Sense of Belonging and Persistence in White and African American First-Year Students. Research in Higher Education, 50(7), 649–669.

Inspectie van het Onderwijs (2016). *De staat van het onderwijs*. Utrecht: IvhO.

Inspectie van het Onderwijs (2017). *Selectie: meer dan cijfers alleen*. Utrecht: IvhO.

Ministerie van OCW (2019). *Strategische agenda hoger onderwijs.* Den Haag: OCW.

Ministerie van OCW (2020). *Referentieraming 2020*. Geraadpleegd via https://www.onderwijsincijfers.nl/kengetallen/onderwijs-algemeen/leerlingen-en-studenten/aantallen-ontwikkeling-van-het-aantal-deelnemers.

Nieuwenhuis, M., Manstead, A. S. R., & Easterbrook, M. J. (2019). Accounting for unequal access to higher education: The role of social identity factors. *Group Processes & Intergroup Relations 22*(3), 371–389.

Onderwijsraad (1997). *Toegankelijkheid van het Nederlandse onderwijs.* Den Haag: Onderwijsraad.

Onderwijsraad (2011). *Hoger onderwijs voor de toekomst.* Den Haag: Onderwijsraad.

Onderwijs in cijfers (2019). *Stromen directe en indirecte instroom hbo*. Geraadpleegd via https://www.onderwijsincijfers.nl/kengetallen/hbo/studenten-hbo/.

Pallas, A. (2003). Educational transition, trajectories, and pathways. In: J.T. Mortimer & M.J. Shanahan (eds.). *Handbook of the life course*. New York: Kluwer Publishers Academic.

Reay, D., David, M. & Ball, S. (2001). Making a difference? Institutional habituses and higher education choice. *Sociological research online 5* (4).

Rijksoverheid (2020). *Loten voor studie weer mogelijk*. Geraadpleegd via https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/12/11/loten-voor-studie-weer-mogelijk.

Van de Werfhorst, H. G., Elffers, L. & Karsten, S (2015). *Onderwijsstelsels vergeleken*. Meppel: Ten Brink.

Van den Broek, A., Korte, K. de, Cuppen, J., Wartenbergh, F., Bendig-Jacobs, J., Mulder, J. & Hellegers, A. (2018a). *Monitor Beleidsmaatregelen 2017-2018. Studiekeuze, studiegedrag en leengedrag in relatie tot beleidsmaatregelen in het hoger onderwijs 2016-2017.* Nijmegen: ResearchNed.

Van den Broek, A., de Korte, K., Mulder, J. & Bendig-Jacobs, J. (2018b). *Numerus fixus, selectie en kansengelijkheid in het wetenschappelijk onderwijs.* Nijmegen: ResearchNed.

Veraa, F. (2020). *Een vliegende start op het hbo*. Amsterdam: HvA.Vereniging Hogescholen (2018). *Hogescholen werken aan evenwichtige balans kwaliteit en toegankelijkheid.* Geraadpleegd via https://www.verenigninghogescholen.nl/actueel/actualiteiten/hogescholen-werken-aan-evenwichtige-balans-kwaliteit-en-toegankelijkheid.

VSNU (2019). *Toegankelijkheid onderwijs*. Geraadpleegd via https://www.vsnu.nl/toegankelijkheid-onderwijs.html.